

Осінній ескіз

Степан Васильченко

Постіль біла, стіна німа —
І сон не береться:
Чорні очі, біле личко
На думці снується.
Народна пісня

Пробудившись, я тихо підвівся й сів на ліжку, як і не спав.

Надворі осіння ніч — вітряна й видна. Низько у небі стримить, як золотий серп, пізній місяць — блискучий-блискучий, мов не-давно викуваний. Через його спотикаються хмаринки, прудкі й ворухливі, як рибки. Біжать вони кудись отарами й табунами, розгойдуючи по землі хвостатими тінями. А внизу видно дерево — чутке, заплакане, шумке: загуде десь вітер — воно тремтить уже й плаче, як живе. Ущухне вітер — і воно примовкне, дрімає, а поміж ним ходить тоді щось невидимкою і немов руками обриває сухий лист.

Щось мені примарилось.

Наснилось мені — прийшла подруга мого найпершого гуляння, промовила до мене слово — і всі мої оджурені, давно розвіяні, забуті радощі так затремтіли в мені, що я кинувся. Сиджу тихо, сам осміхаюся, а очі бродять по темряві. І чую — просипається в їх гарячий смуток.

Годі, мабуть, спати.

Завітала до хати пізно гостина, серед ночі свято нарядила, то вже сну не буде на мене. Розкладу, розвішаю свої згадки, як молода дівизну, розстелятиму, до місяця розглядатиму, аж поки не згасне у небі остання зірка.

Бачу я себе о тій порі, коли ходив із старою та завоженою граматикою в руках і з радісними, золотими надіями в грудях.

Під кленами — маленька рублена комора на городі.

Визирає із-під великої стріхи, як дитина з-під батькової шапки.

В коморі — столик, ліжко, оберемок шкільних книжок.

Я лежу з книжкою на ліжку, хоч більше думаю, ніж читаю. До екзамена оставалося мало, і всю оту купу книжок я знав уже роз-казати од палітурки до палітурки, проте далеко заходити од їх було якось боязко, немов мали вони втекти од мене. Та й марилося якось охотніше, коли лежали вони перед очима: не з чого ж іншого, як тільки з їх будував я мости, якими лагодився піти од батькової мужицької хати в ту країну, де, як кажуть, усі кози ходять у золоті. Розгортаєш то одну, то другу книжку, звірєш, як скупий, свої скарби, чи все на своєму місці, чи не забув часом чого-небудь. Тоді — книжку на груди, очі заплющив і шугнув, як крилами, в такі хмари, що й голова піде

обертом. У коморі темненько, в саду тихо — іскрою літаєш над грішною землею, і немає стін, і немає впину по всіх шляхах на широкому світі. І несподівано спа-де на думку: "А який найбільший город в Аргентіні?" Спиняєшся, боязко лупаєш очима: чи не отакий... ой, здається, ні! — і летиш сторчака із хмар, нашвидку розкидаєш книги, шарпаєш листка-ми, аж серце б'ється.

Знайшов — так. Зітхається легенько — слава богу.

Спочинеш трохи, покладеш до серця свій затяганий, чорнилом залитий чарівний талісман — і ще сміливіше, ще вище здійсмаєшся вгору.

В таку годину шелестів іноді бур'ян за коморою, і незабаром летіла до мене в двері надкушена кислиця, шматок соняшника або з кавуна лушпина.

Мерщій беру книжку в руки й насуплюю брови.

Склавши руки на грудях, перед дверима стоїть сусіда, мій дав-ній товариш — Мотря.

Зорить очима, мовчить.

Лице суворе, очі в якійсь задумі, а сама вертлява, як дзиґа. І чорняве-чорняве, як жук, тільки що не загуде.

Знаю, що так не минеться — буде гарикати під дверима, буде витівати, поки не зволоче мене з ліжка. Проте не ворущусь, до останнього терплю.

— Може, тобі принести сюди перину?.. Чуєш, пане?

Як до стіни.

Стоїть, розглядає.

Далі зирк туди, зирк сюди, швиденько, як метіль, влітає в ко-мору. Лице без осмішки, очі бігають, як у злодійчука. Моргне чуть помітно.

— Давай цілуватись! — кине швиденько, нерозбірливо.

Чую, що вся моя вченість злазить з лица, як стара шкаралуща. Мовчу, перегортаю сторінки в книзі, підвівши брови, знову схиляю над нею голову, хоч не бачу там уже ні одного слова.

Торкає легенько в плече.

— Чуєш, кучерявий, давай! — кивнула бровою, немов отряха-школяр, підмовляючи в чужий сад за грушами.

Аби не засміятись я починаю плаксиво зіпати, щоб було чути аж на городі:

— Ну й що це мені за кара господня!..

Мов вітром винесе Мотрю з комори.

На дверях миттю повернеться, мовчки скривить лице — і зразу виходило, що й сліпий я, отак кривобокий, опудало злюще, мокра тютя,— мельне — і як водою вмило.

Іноді разів зо три на день зазірала вона отак до мене в комору, проте дедалі їй ставало все тяжче одірвати мене од книжок. Скільки не зачіпала вона — я був німий і глухий, а коли прилипала вже дуже гаряче, я починав гомоніти на весь сад. Цього вона найбільше боялась: кидала докірливий погляд і мерщій тікала. Про-те забувала швидко й не барилася одвідати знову. Довелось піти на мир. погодилися на тому, що я пускатиму її в комору, аби сиділа тихо. Зайшовши в комору, вона на диво щиро

додержувала свого слова: сидить, бувало, із якою-небудь роботою в руках, не-мов і нема її тут; так, бувало, й піде, слова не сказавши. Я теж часом зовсім забував про неї над своїми паперами та книжками. Іноді тільки ловив несподівано на собі її очі — глибокі, пильні, допитливі.

— Ну, хоч скажи ж мені — що вони пишуть в отих книжках? — стала якось розпитувати мене.

— Та й нащо воно тобі? — одмагався я.— Все одно зразу не врозумієш.

— Ну, а одначе ж? — допитувалась вона уперто.

Щоб одв'язалась, я починав ліниво, без охоти розказувати.

Слухає, бувало, слухає, оком не зведе, далі осмуніє, хитає головою.

— Господи, і яка ж я дурна на світі вродилася — нічого не бачу, ні-чого не розумію, ходжу, як сліпа — і кому мене треба, отаку дурепу... Тільки й знаю: ги-ги-ги! та га-га-га! — перекривила вона себе.

І задумається надовго.

А то раз напосілася: зроби та й зроби диктовку.

Школи вона не скінчила, читать книжки не мала охоти, і я не розумів, для чого здалася їй та диктовка.

Беру з недовір'ям книжку, щось диктую, осміхаючись.

Понаписувала вона такого, що я, розглядаючи, зареготав, як шалений. Вона вихопила свій папір, не давши мені дочитати, по-червоніла й утекла сердита.

Більш не згадувала про це, тільки було помітно, що почала чогось частіш задумуватись.

За день до мого од'їзду я востаннє похапцем передивлявся свої книжки. Мотря, як бувало й раніш, сиділа на ліжку й пильнувала коло вишивання. Сьогодні вона з самого ранку не виходила з ко-мори. Робота в неї кипіла в руках, а в голові — видно було з лица — снувалися, не переставали якісь свої думки.

День був гарний, погожий. У городі і в саду ясіли свіжі, живучі осінні квіти: різнобарвні гайстри, палка красоля, гвоздики, гарячий, як кров, королевий цвіт. Між зеленим морем листу на дереві подекуди визирали, як сивина в голові, пожовклі листочки; на рові од поля палав уже кущ глоду: вище над деревом снувало біле, як срібло, блискуче бабине літо, а вгорі прослалося небо — чисте, спокійне, холодним чаром повите.

Дмухнув у комору вітрець, свіжий, аж бринить.

І чогось мені стало радісно, так радісно, що аж серце затремтіло. Здавалося, що радощі збігалися до мене струмочками з усього світу. Деся дожидало мене таємне, блискуче, принадне, як чари, життя, а тут усі привітні до мене, люблять, надії якісь покладають; навіть ось ця непосида — і та примовкла, сорочку мені дошиває.

Я, глянувши на неї, осміхнувся.

Мотря подивилась на мене і знову схилилась над роботою.

* * *

Глянула вдруге, почервоніла — і шитво, як блискавка, полетіло кудись у куток...

Гасаємо по грядках, по малині, між бур'янами, жалимо одно одного кропивою, кидаємось реп'яхами.

Чути коло воріт — мати гукає Мотрю до хати.

Ми кусаємо губи, щоб голосно не сміятись, бігаємо мовчки, як тіні, а лиця горять, як віхті соломи. Шелестять тільки бур'яни.

Впіймав за руку — подряпану, з пухирями од кропиви, червону й гарячу.

І, на моє диво, Мотря одразу перестала пручатись, схилила го-лову й зітхнула. Я чогось випустив її руку, приглядаюсь до неї.

— Так оце ти вже завтра й поїдеш? — тихо спитала вона. Потім додала з докором: — Тепер, бач, пустуємо, а колись приїдеш, то й "здоров" не скажеш.

Мені стало смутно й чогось шкода.

"Здоров", може, й скажу, як побачу, а забути — не минеться", — спливла думка.

— І таке витієш! Чого б то я тобі "здоров" не казав! — щиро суперечу їй.

Повеселіла.

— Ну, то вийди увечері до перелазу — скажу щось, — соромлячись і хитро спідлоба визируючи, промовила вона. — Вийдеш?

— Що ж ти скажеш? — притихши, допитуюсь.

Клокнула язиком і лукаво прищулила око:

— Щось гарне, гарне!

Повела головою й очі приплющила — таке гарне.

— То краще тепер скажи, — починаю умовляти її, — увечері надій-дуть товариші, то, може, й часинки такої не влучу. Скажи!

Бачу — мнеться.

— Ну? — заохочую її.

— Ну, добре, — згодилась. Лице зразу осмутніло, зробилось таке щире, довірливе.

Підступила ближче, червоніє, очима кліпає, набирається духу сказати щось.

І зразу, мов сполохавшись:

— Ух!..

Спалахнула, закрилась руками і пурхнула од мене, як птах.

"Чи не чортеня?" — відразу, мов вітром, понесло мене за нею.

Впіймав за плечі, повертаю:

— Ану ж скажи мені те "гарне"!

Вона одхиляє лице од мене, як од огню, дивитись не хоче, тільки й мови:

— Ой-ой-ой...

Хилиться додолу, як п'яна.

Бачу — не скаже вона тепер мені ні одного слова.

А на задвірку стали на розмову матері.

— Оце, сусідо, маю на вас серце, — скаржитесь жартом Петриха моїй матері, — унадилась моя дівка в комору до вашого парубка, що кат її і в хаті вдержить. Уже бралась страмити її, то й ухом не веде. Хоч би ви зайняли коли її од комори.

— Хай наговориться, бо вже скоро не буде ходити, — зітхає моя мати.

Мотря стоїть уже в себе за лісою, визирає з-під малини. Лице палає, сміливе, отряхувате, а чорні оченята як не випалять.

Дивляться на мене, допитуються без слів:

"Так вийдеш? Гляди ж!.."

Такою й одбилась вона в моєму пам'ятку назавжди.

Не згадаю тепер, через що саме, тільки того вечора до перелазу я не виходив. Так і поїхав, не почувши од неї того "гарного".

Не довелося мені бачитись із нею в житті — шляхи наші пішли різно, проте вона несподівано виринала в пам'ятку через довгі роки і виринала не раз, впливала дедалі зіркою все яснішою й яснішою і линула од мене все далі й далі!..

Незабаром після того, як поїхав я вчитись, Мотря надіслала мені в школу листа.

Пише свої каракульки так щиро, старанно і просить-просить, щоб не сміявся я з їх:

Поділяється зо мною радісною звісткою: вона теж думає вийти в люди — вблагала матір пустить в город до дядька. І, боже, скільки нових надій заворушилось у дівчини! Радиться зо мною, у всьому щиро признається, як братові. А в кінці листа пише: "Те-пер не жалкую, що не сказала отоді тобі "щось гарне". Краще подожду, а як те збудеться, що я надумала, отоді скажу. А то що ж? Я — дурна, ти учений — яка з нас пара?"

...Бідна дівчина — як вона кохає, як вона береже оте своє "щось гарне"! І стало мені шкода, що я давно вже забув і про неї, і про її гарне.

А як ліг увечері спати — довго увижалось мені: виглядає між де-ревом небо — темне-темне, аж чорне, а по йому дужою рукою роз-сіяв хтось срібні скалки, так вони і влипли до темного оксамиту — і горять-горять, аж міняться. Таке було небо вечорами на нашому кутку. Сплять усі, повечерявши. Поховались хати між деревами. Дворики маленькі, уличка вузенька, дерева високі та гіллясті. Сумно тоді одному й боязко.

А вона сидить на перелазі сама, чорними жучками позирає на зорі, дожидає.

А як стало пізно, помалу пішла до хати.

Коло дверей зітхнула: кому я потрібна, дурна така дівчина...

І ворухиться в мені перший жаль.

І чому було, чому не прийти?..

Треба буде написати... Може, й справді щось із неї буде!

Треба... заховав десь листа — тільки його й бачив...

Минуло чимало років — і крила поважчали: не зносять уже так легенько на хмари. Та й мости у ті хмари поламав уже якийсь дідько. Граматику десь запроторив: зброя, виявилось, негодяща.

І пісні не ті, і думки не ті, не та уже й мова...

Їдемо якимось з товаришами із свого села, либонь, різдвяними святами.

На узловій станції наш поїзд мав чимало стояти, і ми, вийшовши з вагона, розбились якимось між людьми.

Я здибав знакового й загомонівся.

Смиче мене щось за рукав — озираюсь: стоїть один із товаришів, задиханий, чогось радий.

— Ходім швидше — кличе тебе Мотря!

— Яка Мотря?

— Та твоя ж сусідка! Пам'ятаєш, що ходила до тебе в комору?

Блиснули передо мною чорні очі, давні, знайомі, і я відразу все пригадав.

Поспішаємо.

— Наказала привести тебе, хоч би там що,— нашвидку розказує дорогою товариш,— вона їде курським поїздом. Така стала, що на-силу впізнав.

Ідемо з Марком по платформі,— розказує далі,— коли назустріч — панянка з ридикюльчиком, поспішає до вагона. Чорноока, струн-ка, смуглява, як циганча. "Десь я немов бачив її!" — думаю. Глянь, а Марко вже напередими їй осміхається...

Б'ється в мене серце — ох, коли б не спізнитись!

— Служить де чи додому їде? — питаю.

— Не розпитав до ладу — десть у друкарні коло свого дядька. Ка-зала про якісь курси, про якогось студента, що готує її на ті кур-си...

Свистить паровоз.

— Швидше!

Крутимось поміж якимись закоулками, поміж вагонами.

До нас наближався поміж людьми Марко. Очі радісно одсвічують, а на лиці жаль.

— Е, опізнались, а дуже хотіла бачити — все позирала на станцію. Обіщала сказати тобі "щось гарне", та так і поїхала. Я вже допитувався, що саме, казав, що тобі передам — не сказала. Каже: "Може, доведеться колись побачитись, тоді сама скажу".

Мене мов хто пучками крутнув за серце, хотілось побігти слід-ком за поїздом.

А товариші розказували про неї нове й нове і кололи в серце новими шпильками.

Мабуть, читала й чула багато, та, видно, й бачила у світі дечого чимало. Проте більше мені кажуть про неї не стільки ж слова товаришів, як їхні очі — зачаровані, задивовані, блискучі, в яких ми-готів мені чарівний образ, мов живий.

Товариші поговорили ще трохи у вагоні й забули, повернулися до своїх турбот, а в мене ще довго щеміло в грудях.

Тішу себе думкою: напишу додому, довідаюсь, де живе вона, будемо мінятися листами, а схочу, то й туди поїду — хто мене вдержить! — поїду, побачу і знову почую "щось гарне".

Де там!! Минуло три дні — все це однесло водою, потонуло в безодні, а знову вирине тільки тоді, як зжене хвиля два маленькі човни серед широкого моря.

А чи зжене — не вгадаєш....

Мури, мури, грати, кайдани, рушниці, замки...

Золоті надії, дитячі химери — розбило, розвіяло, як грім пір'я. Кинуло за високі стіни, між темні вікна.

Оце тобі й увесь світ широкий — од стіни до стіни!

І здається, що нема вже на світі ні сонця, ні радощів, ні сміху.

І схне серце, гаснуть надії, вмирають бажання...

Лист — коротенький, листівка.

На їй — штемпель далекої, чужої тюрми. Хто там у мене знакомий? — дивуюсь.

Читаю підпис — нічого не говорить: може, знакове що, а може, й ні, не пригадаю. Рука — чужа. "Дорогий товаришу,— мені з дому на-писали, що ви теж у неволі. Кріпко-кріпко стискаю вашу руку! Мені поки що не пишіть — я на пересильній. Адміністративно на три роки в Нарим!.." Читаю — чимсь свіжим, бадьорим так і пре од листа, як вітром із рідного степу.

— Хто б же воно?

"Гора з горою не сходиться, може, стрінемось коли-небудь". Далі дрібненько дописано: "Отоді вже, мабуть, скажу вам "щось гарне".

Немов сонце за ґратами засвітило. Не можу радість сховати. Підходять товариші, осміхаються чогось теж, приглядаються до мене:

— Що, на волю? На поруки?

Куди там — краще!..

Дзвеніли кайдани, лунали прокльони, стогнали-гули пісні про неволю, гриміли замки — нічого не бачу й не чую. Ходжу, як обмарений, осміхаюсь... І чую — одживають десь у грудях свіжі струмочки, підводяться зів'ялі надії.

Потім зразу немов хто гарячою крицею торкнувся до заснулого серця — і, як пожежа, спалахнули бажання, загорілася туга за волею — гостра, як ніж.

Жить!..

І знову — старенька комора осміхається із зелення, як дитина з-під великої шапки.

Очунюю потроху, ходжу з палицею по городу, по садочку, спочиваю на старому ліжку в коморі. Здається, що вчора я тут вилежувався з граматикою...

Шелесне бур'ян за коморою — легенько тьохне в грудях.

Легенько, бо зразу зітхнеться: немає Мотрі, та казали, що й не буде: поховали Мотрю десь в Наримському краю.

Замість неї часто одвідує мене стара Петриха, учащає, як колись, бувало, дочка.

Прийде, принесе свіжої малинки в полумиску, коло мене поста-вить, сама сідає на ліжку скраєчку.

— Наснилася мені цеї ночі знову,— почне, бувало,— що й досі ходжу, як у тумані.

І почне розповідати новий про дочку сон. Далі знову про те ж:

— Ні, коли б таки так її, сердешну, не били, де б у неї ті сухоти взялись? Приїхала, як рожка повна.— І я вже в котрий раз слухаю, хвилюючись, про те, як приїхала Мотруня в гості, як на другий день налетіли в хату жандарі... Саме в хаті топилась піч, почала, моя голубка, в огонь якісь листи кидать... Побачили — за косу, та об землю, та чоботищами в груди... Сусіди плачуть, а їм нічого, звели закривавлену, нагаями погнали... І що то за люди, що немає у їх краплі жалю...

І Петриха втирає краєчком хустини старі очі.

Чим її розважиш? Починаю рвати серце їй і собі.

Я починаю говорити їй, як звірі-люди, не кохавши, ночами не встававши, взяли чужу дитину, побили, покартали, присудили в чужу чужину. А як чужу кров судили, то матиного серця й не питали. І лежить частка матиного серця десь далеко за

ріками, за городами, за чужими країнами, засипана чужою землею. І мало там сонця, там сніги білють, і гудуть там днями й довгими ночами одвічні бори. І ніколи сніги не розтають там, і вітри не одві-вають.

І сумно, і далеко линути туди материній думці темної ночі до дитини на розмову...

Слухає Петриха, очей не зводить, а в очах — сльози стоя-нами.

Далі помаленьку бере в руки хусточку, до очей підводить.

— Ох, чужа сторона — гірчицею сіяна, забудьками саджена...

Плаче.

А в мене збудилася вже своя туга, гірка іронія, така суха та пе-куча...

...Гора з горою не зійдеться... Так, не зійдеться гора з горою, та прийде ж колись та година, що хоч пилінку, хоч суху билину через степи, через байраки од одної гори до другої буйним вітром занесе, а з тії чужини не буде вже звістки, поки й світа сонця, поки дня і ночі...

Кажуть — щастя... доля... воля...

І гасає людина по світу, спотикається, плаче, радіє — шукає його по світу: коли жити, то тільки в щасті... Коли здобувати, то тільки волю...

Далі скажуть йому: тебе одурено, щастя — примара, його немає на світі. Ні щастя, ні волі!..

В плач! У галас! Не допоможе.

Пожуриться-пожуриться та, забувши про те щастя, почне собі кувати таку-сяку долю. Так, аби котиться в світі, як те покотиполе. Мандрує, світ розглядає — і добре йому: сонце світить, вітер повіває. Притомилося — прип'ялося до верби в дорозі та й спочине; десь сопілка грає — послухає, осміхнеться, пожуриться разом із вербою, дивлячись як лист з неї сипле, попрощається та й покотить далі. А настигне ніч та негода серед голого степу, отоді постережися, покотиполе, бо нема тобі затишку! І виллють на тебе хмари свої дощі всі до останньої краплі, за довгу ніч навітшається досхочу тобою вітер лютий, аж поки те сонце блисне.

А припече сонце — то знов радіє на широкий світ.

І любо йому, що ніхто у світі не знає, як сікло його темної ночі дощем холодним, як глушило громами, блискавками палило. Що ніхто не бачив, як тремтіло воно під грізними вітрами, вчепившись десь на ріллі до чорної груди холодної. Других — нема в світі радощів...

Так прилине ж щось пізно осінньої ночі, розбудить, засмутить, спокій зруйнує.

Скаже: і щастя є на світі, і радощі, і доля, і воля!

Мара, омана нічна!..

"Ні, єсть! Єсть! — криком кричить у грудях серце, тремтить.— За мурами, за морями, украдене — тільки єсть! Шукай! Питай! Змагайся! Однімай! Розбивай мури!"

І не береться сон — ходжу, картаю себе думками, розважаю згадками.

А до вікна припадає гілля — тужить, побивається своїми жаля-ми. Хмари в небі, як хвилі — вирують, вергають валами; горить між ними місяць, як вершок золотої скелі серед моря, горить, бризками сипле.

А вітер ганяє, а вітер гасає — шматує, ламає те бідне, обшарпане дерево, безвісти
листя односить.

Утомиться, притихне на часинку, далі зашумить, загуде люто-люто; брязне гіллям у
шибку, ніби шпурне мені межі тихі стіни оберемком нових спогадів, свіжіших жалів.

На тобі добро твоє, втішайся та збавляй ночі довгої, осінньої.